

İlksen Üstündağ Yıldırım*

Toplumsal Cinsiyetle Kesişimselliği Bağlamında Eğitimde Eleştirel Hayvan Çalışmalarının Değerlendirilmesi

Anahtar Kelimeler

Kesişimsellik, toplumsal cinsiyet, eleştirel hayvan çalışmaları, toplumsal cinsiyet eğitimi, eleştirel hayvan pedagojisi

Keywords

Intersectionality, gender, critical animal studies, gender education, critical animal pedagogy

İnsan, hayvan ve doğa arasındaki ilişki tarih boyunca değiştiği gibi bu ilişkilerin çeşitli disiplinler tarafından ele alınışında da dönem dönem farklı yaklaşımlar etkili olmuştur. Hayvan çalışmaları alanı, insan dışı hayatın kavramsallaştırılması, hayvan kuramının oluşturulması ve bu konuya ilişkin insan merkezli bir bakış açısını sunması ve dolayısıyla, eleştirel yaklaşımla bugün bu bakışın alternatiflerinin geliştirilmesine de zemin hazırlaması bakımından Antik Yunan önemli bir başlangıç noktasıdır (Ryan, 2022, s. 17).¹ Ryan (2022), Antik Yunan'ı önemli bir başlangıç noktası olarak kabul ederken, Aristoteles'in *Politika*'sındaki "iyiyi ve kötüyü, adil ile adil olmayı ayıran algıya sahip olan, dolayısıyla aile ve şehirler kuranın erkekler olduğu" görüşünden yola çıkmıştır. Aristoteles'e göre erkeği, söz konusu algılama niteliği hayvandan; bedensel gücü ise kadından ayırmaktadır ki bu sebeple kadını, hayvanı, şehirleri ve doğayı erkeğin yönetmesi daha iyidir (Aristoteles, 2014). Bu noktada, en genel anlamıyla kadın düşmanlığını ifade eden mizojininin köklerinin de Antik Yunan'a uzanmasının tesadüf olmadığını söylemek gerekir. Öyle ki Aristoteles örneği üzerinden devam edilirse, yüzyıllar sonra Holland (2016, s. 47), bu Antik Yunan düşünüründen "*bütün zamanların kadından nefret eden en acımasız düşün insanı olarak tarihe geçti,*" diye bahsetmiş; Clack (1999, s. 35) Aristo'nun mizojinist tavrının doruk noktasını, kadının aslında başarısızlıkla sonuçlanmış, sakat bir erkek yaratma ediminin sonucu olduğu görüşüyle değerlendirmiştir. Dolayısıyla, toplumsal cinsiyet çalışmaları ve eleştirel hayvan çalışmalarının kesişimselliğine yönelik tarihsel bir bakışta ilk buluşma Antik Yunan'da bu hatta gerçekleşmiştir.

* Gazi Üniversitesi, ilksenustundag@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6235-3790

Bora (2017), kesişimsellik kavramının “hem kadın hem siyah hem yoksulsan ne olacak?” gibi sorulara cevap ararken iyi bir ifade imkânı sunduğunu kabul etse de kavramın, toplumsal cinsiyet çalışmaları alanındaki kullanımını eleştirmektedir. Çünkü ona göre, toplumsal cinsiyet bir kavram olarak başlı başına tüm tahakküm ilişkilerini açığa çıkarması bakımından zaten yeterlidir. Toplumsal cinsiyet tanımlarının birçoğunda biyolojik determinizmin reddedildiği görülebilir. Toplumsal cinsiyet bir kavram olarak, “cinsiyet”ten ayrılmıştır ve kadın ve erkeklerin rol ve statülerinin toplum tarafından inşa edilmesini ifade eder hale gelmiştir. Kavramın bu kullanımı sosyolojik, siyasal ve hukuki alanların hepsine sirayet etmektedir (Butler, 2020, s. 114). Kesişimsellik ise bir kavram olarak ilk kez Crenshaw (1989) tarafından ele alındığında, feminist ve ırkçılık karşıtı bir hareketin ve çalışmaların siyah kadınları da kapsamı gerektiği vurgusuyla öne çıkmıştır. Tarihsel arka planıyla birlikte düşünüldüğünde bu kavram, feminizmi beyaz kadın merkezli bir konumdan uzaklaştırması ve ayrımcılık kavramı hakkında daha derin bir düşünme imkânı sağlaması bakımından önemlidir (Çapar, 2019, s. 13). Dolayısıyla, Bora’nın eleştirisi kesişimsellik kavramının bugün, sadece toplumsal cinsiyet çalışmalarına yönelik kullanımı özelinde değerlendirildiğinde önemli bir eleştiridir. Ancak bununla birlikte, özellikle 1990’lardan sonra kesişimsellik kavramının, feminist literatüre kimlik üzerinden değil; ortak değerler üzerinden inşa edilen, kadınlar arası farklara duyarlı, kapsayıcı ve tüm ezilme biçimleriyle eklenilen bir bakış açısı sunması bakımından katkı sağlaması da önemlidir (Özkazanç, 2017, s. 24).

Bu yazıda da kesişimsellik kavramı, hem toplumsal cinsiyet hem de eleştirel hayvan çalışmalarında ele alınan, insan merkezci bakış açısı, eril tahakküm ve eşit olmayan güç ilişkilerinin yarattığı problemlerdeki ortak noktaları açığa çıkartan niteliğiyle kullanılıyor. Çünkü özellikle eleştirel hayvan çalışmaları, egemen olmayan tüm insanlar ve hayvanlara yönelik kötü muamele arasında kuvvetli bir bağ olduğunu göstermektedir (Adams, 2013, s. 14). Dolayısıyla, bu kullanımıyla kesişimsellik cinsiyet, ırk, etnisite ve sınıf temelli ayrımcılıkların yanı sıra türçülük gibi insan olmayan hayvanlarla da ilgili birçok problem ile ayrı ayrı değil; eşzamanlı ve etkileşimli bir mücadeleyi mümkün kılmaktadır (Ardıç, 2022, s. 100). Kesişimselliğin söz konusu kapsamlı kullanımından yararlanarak, toplumsal cinsiyet ve eleştirel hayvan çalışmalarını birlikte ele almaya yönelik bu yazı, ortak bir problem örneği olarak şiddete odaklanmaktadır. Şiddet çok geniş bir tartışma alanına işaret ettiği için genel bir literatür değerlendirmesi sonucunda hem toplumsal cinsiyet hem de eleştirel hayvan çalışmalarında, şiddetin bir problem olarak ele alındığı birçok araştırma görmek mümkündür. Şiddetle ilgili söz konusu problemler akademik çalışmalar dışında da bir realitedir. Ancak bununla birlikte, çözüm üretme kaygısının bu çalışma alanlarını etkilediği söylenebilir. Örneğin, toplumsal cinsiyet çalışmaları alanında üreten araştırmacıları, bu alanda uzmanlaşmaya yönlendiren temel toplumsal problemin hâlen kadına yönelik şiddet olduğu ayrıca tespit edilmiştir (Üstündağ Yıldırım, 2022, s. 69). İnsan olmayan hayvana yönelik şiddet ise toplu katliamlardan et yemeğe kadar uzanan, normatifleşmiş, rutinleşmiş hatta küreselleşmiş örneklere işaret etmektedir

(Cudworth, 2015). Bu noktada eleştirel hayvan çalışmaları hayvanları sevmek ve korumaya ilişkin romantik bakışın ötesinde bir düşünce geliştirmekte ve tıpkı köleliğin sona ermesinin ırkçılığı ortadan kaldırmadığı gibi sevginin de türçülük ve türçülük kaynaklı bir şiddeti sonlandırmayacağını vurgulamaktadır (Spannring, 2023, s.5). Bu vurgu, zaman içinde akademide eleştirel hayvan çalışmalarına olan ilginin de artmasıyla, insanın merkezde olmadığı alternatif çözümler üzerine düşündürmüş ve eleştirel bir hayvan pedagojisinin imkânlarını tartışmaya açmıştır (Gunnarson Dinker ve Pedersen, 2016; Nocella ve Drew, 2019; Peggs ve Smart, 2017). Buradan hareketle bu yazıda, eğitimin ideolojik işlevini de göz önünde bulundurarak, toplumsal cinsiyetle kesişimselliği bağlamında Türkiye’de eleştirel hayvan çalışmaları ve eğitim ilişkisini değerlendirmeyi amaçlıyorum.

Ortak Bir Problem Örneği Olarak Şiddet

Şiddet ortaya çıkışı nedenleri ve etkileri bakımından toplumsal, biyolojik, psikolojik ve psikanalitik birçok farklı bağlamı olan karmaşık bir problemdir. Bu sebeple tanımını yapmak zor olsa da Audi’nin (2009, s. 143) kapsamlı yaklaşımı bu yazı kapsamına uygun bir referanstır. Ona göre, şiddet bir insana veya hayvana yönelik fiziksel saldırı, etkin, onur kırıcı psikolojik aşağılama ve/veya mülkiyete yönelik yıkıcı, kötü niyetli zarar verme çabalarının tümüdür (2009). Şiddetin toplumsal cinsiyet yönünden egemen olmayan tüm “diğer” insanlara ve insan olmayan hayvanlara yönelik bir ele alınışı ise şiddetin sembolik alandaki işleyişi, iktidar kavramı, ben ve öteki karşıtlığı ve dolayısıyla, post-yapısalcılıktan beslenen bir çağdaş feminist yaklaşıma önem kazandırmaktadır (Özkazanç, 2013, s. 43). Bu yaklaşım ile birlikte ve özellikle şiddetin sembolik alandaki işleyişi, şiddeti açıkça zorlama, fiziksel bütünlüğe zarar verme anlamının çok daha ötesine taşımakta; onun uyulması zorunlu bir norm gibi yaygınlaşması ve pratikler bütünü haline gelmesi anlamına da işaret etmektedir. Bu norm ve pratikler bütünüün ise ataerkil sistemin temellerini oluşturduğu söylenebilir (Butler, 2007). Ataerkil sistem cinsiyet, cinsel yönelim, ırk, etnik köken veya sınıf gibi ayrımcılık güdebileceği herhangi bir unsurdan yola çıkarak gücünün güçsüze şiddet uygulamasını meşrulaştıran, karmaşık, kesişimsel bir yapıdır. Ataerkil sistem bu şiddeti uygularken bazen tek bir unsur üzerinden değil birden çok unsuru kapsayarak da güç ilişkisi kurabilmektedir. İnsanın, insan olmayan hayvanlar üzerinde uyguladığı şiddet de bu noktada düşünülmeli ve tartışılmalıdır (Güneş, 2022, s. 132).

Butler (2014, s. 82), zıtlıklar üzerine normatif bir sistem inşa edilirken, bu sisteme göre normlar dışında kalanların sistemin devamlılığı için şiddete açık hale geldiğini belirtmektedir. Direk (2019, s. 69), zıt bedenler üzerine inşa edilen sistemleri yorumlarken ırkı ırkçılığın, cinsiyeti cinsiyetçiliğin inşa ettiğine dikkat çekmiştir. Sonuçta kurulan sistemlerde, bu normlar dışında kalan “anlaşılabilirliğin sınırındaki bedenler” ise bu anlaşılama halinin nihai noktasında haksızca yargılanmakta ve şiddete uğramaktadır. Bu noktada, insan merkezci normlar insan

olmayan hayvana yönelik şiddeti kurar ve hatta et yemek, hayvanları üretimde, deneylerde kullanmak gibi pratikler aracılığıyla normalleştirirken; ataerkil sistem de kadına yönelik şiddeti doğurmakta ve normalleştirmektedir.

Ataerkil sistem gibi normatif sistemlerdeki şiddetin kaynağı ve işleyişindeki benzerlikler açıkça görülürken şiddet, pratikleri bakımından, yani failin eylem biçimi veya kullanılan araçlara göre, birbirinden farklı biçimlerde ele alınmaktadır. Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet çalışmalarında kadına yönelik şiddet; fiziksel şiddet, ekonomik şiddet, sözel şiddet, psikolojik şiddet, cinsel şiddet, dijital şiddet, flört şiddeti ve ısrarlı takip olmak üzere kategorize edilmiştir (Berber, 2016, s. 256; Mor Çatı, 2019). Benzer biçimde insan olmayan hayvanlara yönelik şiddet de en basit haliyle hayvana bilerek ve isteyerek zarar verme, yaralama veya acı çektirme olarak tanımlanabilir. Bu kapsamda ateşli silahla yaralama, vurma, dövme gibi davranışlar ve hayvanın cinsel istismarı da en belirgin şiddet biçimleri olarak belirtilmekte (Karagöz, 2019, s. 40) ve eleştirel hayvan çalışmaları dışında da bir problem olarak değerlendirilmektedir. Ancak, eleştirel hayvan çalışmalarının insan olmayan hayvana yönelik şiddet hakkındaki değerlendirmeleri açıkça vurma veya yaralama gibi eylemlerin çok daha ötesinin sorgulanmasıyla anlaşılabilir. Örneğin, Adams (2013) et yemenin erkek egemen değerler sistemine nasıl ayna tuttuğunu ortaya koyarken deneylerde, giyimde, yiyecek ve yiyecek kaynağı olarak hayvandan faydalanmanın da bir çeşit şiddet olduğunu iyi okumak gerektiğini de göstermektedir. Beirne (1999) ise suç kavramının genellikle “topluma zarar” ile birlikte ele alındığını ve bu ele alışı da çoğu durumda hayvanlara verilen zararın suç kapsamı dışında kalmasına sebep olduğunu eleştirmektedir. Bunu yaparken hayvana yönelik zalimce kötü muamele ve herhangi bir hayvanı ihmale maruz bırakmayı hayvana yönelik şiddet kapsamında değerlendirir. Aynı zamanda kötü muamele ve ihmal ifadelerini derin bir sorgulamaya tabi tutmak gerekmektedir. Bu durumda da hayvana yönelik acı verici, zararlı koşulların sadece fizyolojik zararlarla sınırlı olmadığı; kötü muamelenin herhangi bir eylemden bağımsız, dolaylı yollarla da gerçekleşebileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu noktada insan dışı hayvanlara yönelik sistematik istismarların çoğunun tarımda ve laboratuvarlarda gerçekleştiği de düşünülürse korkutma, sindirme yoluyla hayvandan yararlanma ve hayvana psikolojik acı verme de şiddet kapsamına açıkça dahil edilmelidir (Beirne, 1999, s. 128,129). Böylece şiddetin anonimleştiği ataerkil toplumlar ve tamamen insan ürünü olan bir kültürel hegemonyada farklı şiddet biçimlerini görebilmenin ancak feminist-vejetaryen kuram ve eleştirel hayvan çalışmaları gibi perspektifler aracılığıyla mümkün olduğu görülmektedir.

Şiddetin farklı biçimlerine dikkat çekmek ve problemin somut bir şekilde ifade edilebilmesi bağlamında Türkiye’de kadına yönelik şiddete ilişkin birçok araştırma yapılmıştır ve yapılmaya da devam etmektedir.² Hayvana yönelik şiddete ilişkin araştırmaların ise daha kısıtlı olduğu söylenebilir. Ancak Hayvan Hakları İzleme Komitesi’nin (HAKİM) (2021), medya, sosyal medya, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Tarım ve Orman Bakanlığı verileri aracılığıyla hazırladığı “2020 Yılı Hayvan Hakları İhlâl Raporu” bu konuda yol gösterici olabilir. Rapora göre toplam 22 milyon 735 bin 267 hayvan işkenceye maruz bırakılmış, 53

milyon 563 bin 334 hayvanın ise beden dokunulmazlığı İhlâl edilmiştir. Raporun detaylarında suni dölleme yoluyla cinsel şiddet, deneylerde kullanma, uzuv kesme, dövüştürme, yün ve tiftik üretimi için kullanılma gibi farklı şiddet biçimlerine sayılarla yer verilmiştir. Ancak bu gibi araştırmalarda ihmal ve psikolojik şiddet hakkında verilere yer verilmemesi veya bu problemlerin tespitine yönelik herhangi bir inceleme olmaması dikkat çekmektedir. Oysa bu bağlamdaki veri yoksunluğu söz konusu şiddet biçimlerini normalleştirme riski taşıdığı için ayrıca önemlidir. Bu şiddet biçimlerinin birçok günlük pratik, sanat veya bu tarz istatistiksel araştırmalardaki görünmezliği ise şiddet ve suçun insan merkezli bir bakış açısıyla kavramsallaştırılmasından kaynaklanmaktadır. Oysa gerekçesi ne olursa olsun hayvanların esenliğine zarar verecek her türlü durumun büyük bir özenle ele alınması etik bir yükümlülüktür (Güçlü, 2021). Dolayısıyla, şiddetin farklı canlılara yönelik, farklı biçimlerinin tümüne, topyekûn karşı durmak temel bir gereklilik gibi görünmektedir.

Bir İmkân Alanı Olarak Eleştirel Hayvan Çalışmaları ve Eğitim

Şiddetin olmadığı bir dünya tahayyülü genellikle siyasal, toplumsal ve ekonomik bir direnişle birlikte düşünülmüştür. Şiddetsizlik önerisi ile özellikle şiddetin faili olmayanlar, adaletsiz, baskıcı ve zararlı bu yıkıcı eylemleri veya düzeni değiştirmeyi amaçlamaktadır. Bu amacı gerçekleştirme yolunda eylemsizlik değil; aktif olarak bir mücadelenin içinde olmak daha faydalı görünmektedir (May, 2016, s. 200). Bu noktada eleştirel hayvan çalışmaları tüm toplumsal hareketlerle köprü kurarak ve dayanışmayla, hiyerarşik sistemleri ortadan kaldıracak yeni bir yaşam inşa etmenin yollarını araştırır. Eleştirel hayvan çalışmalarının şiddete yaklaşımı, karmaşık bir dizi konuya yaklaşımında olduğu gibi tarihsel, sosyal ve politik bağlamda; teori ile pratiği birleştirerek analiz etmeye çalışmak üzerinedir. Eleştirel hayvan çalışmaları toplumda anonimleşmiş bir şiddet çemberinden çıkışı hayvan özgürlüğü ile temellendirmekte, hayvan özgürlüğünü ise daha geniş bir çerçevenin içine yerleştirilerek topyekûn bir özgürlükle bir arada düşünmektedir (Best, 2009, s. 26).

Bu hatta özgürlük bir vaat olarak, eleştirel düşünmeye dayalı eleştirel pedagoji yaklaşımlarının her birinin temel bir problemi olarak uzun dönemdir eğitimle ilişkisel bağlamda konuşulmaktadır. Bu bağlamın oluşmasında 1923'ten sonra Frankfurt Okulunun geleneksel teorilerin yerine eleştirel teoriyi geliştirmesi özellikle etkili olmuştur. Bu değişim normatif düşünce yapısının eleştirilmesini de beraberinde getirdiği için cinsiyet, ırk veya sınıf gibi sebeplerle mevcut sistemin içinde dezavantajlı grupta olan herkese yönelik kurtarma pratiklerinin geliştirilmesine zemin hazırlamıştır (Best, 2009). Eğitim de özellikle geleneksel yaklaşımlarla kurgulanmış ve sürdürülüyorsa, eşit olmayan güç ilişkilerinin durmaksızın yeniden üretildiği bir toplumsal kurum olarak söz konusu eleştirel teorinin etkilerinden payını almıştır.

Eğitim bilimleriyle ilgili araştırmalar, eğitimin bir toplum inşa etme ve kalıcı toplumsal dönüşümleri sağlaması bakımından önemli bir araç olduğunu göstermektedir (Kaplan, 2016; Şimşek, Küçük ve Topkaya, 2012; Zabun, 2012). Ancak eleştirel yaklaşımdan uzak bir eğitim

sürecinin, yaş, başarı, sosyo-ekonomik durum ve cinsiyete göre farklılaşan uygulamalar ve bürokratik rutinler aracılığıyla, eğitimin, toplumsal dönüşümü sağlayıcı niteliğinden ziyade; egemen ideolojinin devamlılığının sağlanmasında bir araç, bir yeniden üretim mekanizmasına dönüştüğü de ortaya konmaktadır (Apple, 2006; Harker, 2006). Farklı toplumsal hareketler ve eleştirel teorinin etkisi, bir toplumsal kurum olarak ele alınan eğitime de eleştirel yaklaşmayı beraberinde getirmiş ve öğrencilere eleştirel düşünme kabiliyeti kazandırması beklenen yeni pedagojik yaklaşımların gelişimini sağlamıştır (Özsöz, 2014, s. 310). Eleştirel düşünmeye dayalı yeni bir pedagojik yaklaşım olarak eleştirel pedagoji ise eşitsizliklerin yeniden üretimini durdurmaya, eşit olmayan güç ilişkileriyle mücadele ederek yeniyi inşa etmeye çalışmaktadır ki bu noktada dezavantajlı grupların özgürleşmesi vaadi de ortaya çıkmaktadır.

Temelde eleştirel pedagojiye dayanan çerçevesiyle feminist pedagoji veya Freire ve hoks'un eğitimle ilgili yaklaşımları bu özgürleşme vaadi konusunda iyi birer örnektir. Freire (2019, s. 10), ezilenlerin, ezilme, ötekileştirilme ve marjinalleşmelerine sebep olan erk ilişkilerini açığa çıkarma, dönüştürme ve katılımcılara eleştirel düşünme yeteneği kazandırarak özgürleşmelerini vadettiği bir proje (*Ezilenlerin Pedagojisi*) başlatmayı hedeflerken; hooks (1994) buradan aldığı ilhamla kendi pedagojik yaklaşımını (katılımcı pedagoji) ırk ve cinsiyet ayrımcılığı odağıyla temellendirip genişletmiştir. Bu bağlamda, söz konusu eleştirel pedagojik yaklaşımlar ile benzer biçimde, eleştirel hayvan çalışmalarının eğitim alanındaki mücadelesinde odak noktası da insan olmayan hayvanların özgürleşmesi problemi ve insanmerkezciliğin eleştirisidir. Farklı odak noktalarına rağmen iki alanda da ortak hedef ve çözüm önerisi ise bir arada, kişisel bir mücadele yaratmak üzerinedir.

Kişisel bir mücadele hedefinden hareketle, Türkiye'de eleştirel hayvan çalışmalarıyla ilgili ve toplumsal cinsiyet eğitime yönelik bir inceleme yapıldığında, ilk olarak toplumsal cinsiyetin eğitimi konusunda Türkçe alan yazının oldukça zengin olduğu görülmektedir.³ European Institute for Gender Equality (2016) cinsiyet eşitliği eğitimi, katılımcıların kendi alanlarında örgütlenmesiyle, kurumlarında veya toplumsal yaşamda cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik stratejilerin uygulanmasına her türlü katkıyı sağlayacak ilgi ve becerilerin kazandırıldığı bir süreç olarak tanımlamaktadır. Bu tanım yaygın olarak Türkçe literatürde "toplumsal cinsiyet eğitimi" ile kastedilen uygulama ve süreçlere de uygundur.

Toplumsal cinsiyet eğitimiyle ilgili akademik çalışmalar öğretim programları ve ders kitapları güncellenirken, daha eşitlikçi bir içerik için dikkat edilmesi gereken bağlamlara işaret etmesi ve öneriler sunması bakımından önemlidir. Ayrıca araştırma sonuçları tüm derslerde eşitlikçi perspektif ile hazırlanmış içeriklerin yanı sıra farklı düzeylere göre uyarlanabilecek bağımsız bir toplumsal cinsiyet eşitliği dersinin de faydalı olacağı yönündedir. Türkçe literatürde feminist pedagojiyle ilgili araştırmalar ise çoğunlukla bu pedagojinin uygulanmasının ne kadar mümkün olduğu sorusuyla ortaya çıkmış ve bu çalışmalarda bazı uygulama örnekleriyle feminist pedagojinin imkân ve sınırları belirlenmeye çalışılmıştır (Meşe, 2018). Toplumsal cinsiyet eğitimiyle ilgili bu geniş ve tartışmalı bağlamları bulunan literatür değerlendirildiğinde Türkiye'de toplumsal cinsiyet eğitiminin önemli eksikleri olduğu görülebilir. Bu eksikler tüm

derslerde kullanılan ders kitaplarının cinsiyetçi unsurlar içermesinden, bağımsız bir toplumsal cinsiyet dersi ihtiyacına ve farklı pedagojik yaklaşımların toplumsal cinsiyet eşitliğine sağlayacağı katkıya kadar uzanabilir. Bu probleme birbirinden farklı birçok yönden, fakat her birinde de mutlaka eşitlikçi bir perspektifle yaklaşmak gerekmektedir. Bu yaklaşım eğitimde toplumsal cinsiyet eşitliğinin ana akımlaştırılması olarak değerlendirilebilir. Akademik bu konuda uzun süredir kapsamlı çalışmalar yürütmesi, bu eksiklerin giderilmesi yolunda oldukça değerli ve umut vericidir.

Ortak bir problemten hareketle, insan olmayan hayvanlara yönelik şiddetin çözümüne dair bir arayış da benzer bakış açısıyla eğitim öğretim sürecinde bu problemin nasıl konumlandırıldığının araştırılmasını gerekli kılmıştır. Ancak literatürde toplumsal cinsiyet eğitimine ilişkin zengin arka planın bu problem için geçerli olmadığı görülmektedir. Ayrıca Türkçe literatürde eleştirel hayvan çalışmaları ve eğitimdeki yansımalar bağlamındaki inceleme, çoğu araştırmacının hayvan hakları veya hayvan sevgisi odağıyla üretildiğini göstermektedir (Akdemir, 2016; Durukoğlu ve Pekaslan Özdaş, 2019; Ördek, 2015; Utkugün, 2022). Buradan hareketle, Türkiye’deki ilgili araştırmaların insan merkezci bir perspektife daha yakın dolayısıyla, eleştirel hayvan çalışmaları perspektifinden uzak olduğu söylenebilir. Alan yazın bu kapsamda “hayvan hakları”, “hayvan sevgisi” gibi bir bakışın da dahil edilmesiyle incelendiğinde hayvan haklarının eğitimi konusunda bazı üniversitelere bağlı yürütülen sertifika programları ve sivil inisiyatiflerin ön plana çıktığı görülmüştür. Örneğin, Bahçeşehir Üniversitesi “Türkiye’de Hayvanların Korunması: Hayvan Haklarının Yasal Boyutları Üzerine Bir Eğitim”, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Yaşam Boyu Eğitim Merkezi “Hayvan Hakları” eğitimi, Kafesiz Türkiye “Hayvanlar İçin Etki Okulu” gibi programlar dikkat çekmektedir. Bu programların sürekliliği veya gördükleri ilgiye yönelik herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Ancak bu örnekler, insan olmayan hayvanlara ilişkin birçok problemin tartışma alanını genişletmesi, bu problemleri gündemde tutması ve genel bir farkındalık kazandırması bakımından önemli bir adım olarak yorumlanabilir.

Hayvan hakları ve eğitimle ilişkili akademik çalışmalar ise toplumsal cinsiyet eğitimiyle benzer bağlamlarda ancak daha sınırlı biçimde üretilmiştir. Utkugün (2022) sınıf öğretmeni adaylarının hayvan sevgisi ve duyarlılıklarına yönelik görüşlerini incelediği araştırmasında genel anlamda olumlu sonuçlara ulaşmış, ancak Eğitim Fakültelerinin bu konuya ayrıca eğilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Durukoğlu ve Pekaslan Özdaş (2019), ortaokul Türkçe ders kitaplarında hayvan sevgisine yer veren metinleri analiz etmiş, bu metinlerin sadece 5. ve 6. Sınıf düzeyinde kaldığını ve arttırılması gerektiğini belirtmiştir. Akdemir (2016), ilkokul öğrencilerinin hayvanlara yönelik kötü davranışlarını saldırganlık ve empati değişkenleriyle birlikte incelemiş ve hayvana yönelik kötü davranış saldırganlık ve empati eksikliği ile ilişkili bulmuştur. Bu sonuca göre hayvana yönelik kötü davranış ilerde farklı zararlı sosyal davranışların da işareti olarak değerlendirilmiş ve bu probleme müdahale edilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Ördek (2015), değerler eğitimi kapsamında değer verme, saygı ve sorumluluk gibi değerleri okul öncesi eğitimde hayvan temalı etkinlikler ile işlemiştir. Uygulamanın hem

çocukların bilişsel ve sosyal gelişimine hem de hayvanlara yönelik olumlu tutum ve davranış kazanmalarına katkı sağladığı tespit edilmiştir.

Söz konusu araştırmalar hayvan hakları açısından öğretmen tutum ve davranışlarının öğrenciye etkileri, ders kitaplarının eğitimin ideolojik işlevinde önemli bir araç olması bağlamında alana katkı sağlamıştır. Ayrıca bu çalışmalar, eleştirel hayvan pedagojisi konusunun eğitim araştırmalarının gündemine alınmasında teşvik edici ve yol gösterici olabileceği için önemlidir.

Eleştirel Bir Hayvan Pedagojisi Mümkün mü?

Eleştirel pedagojik yaklaşımların, dezavantajlı belirli bir grup veya durumu temel problem olarak irdeleyip kesişimsel bir mücadele hedefiyle, özgürleşme/özgürleştirme vaadine eleştirel hayvan çalışmaları perspektifinden bakıldığında, ilk olarak başlıktaki soru gündeme gelmektedir. Gunnarsson Dinker ve Pedersen (2016), bu soruyu takip eden birkaç başka soruyla aslında bu pedagojinin genel çerçevesini de oluşturmaktadır. “İnsan tek konu olarak görülmediğinde eğitim ne olur?”, “Hayvanları nasıl öğretmeliyiz veya öğrenmeliyiz?”, “İnsan-hayvan ilişkisini gözden kaçırmadan, yeni bilgiler üretebileceğimiz bir pedagoji var mı?” soruları hem eleştirel pedagoji hem de eleştirel hayvan çalışmalarından beslenerek yeni bir pedagojik yaklaşımı gündeme taşımaktadır. Bu sorular ve eğitimde insanın tek konu olmadığı yeni bir pedagojik yaklaşım, insanın merkezden söküldüğü bir yeniden tanımını gerekli kılması bağlamında da ilgili alanlarla ilişki halindedir.

Eleştirel pedagoji 1970’lerden bugüne öğrencilerin eşit olmayan güç ilişkilerini tanıması, buna karşılık bilgiyi yapıcı eyleme dönüştürmesi ve özgürlük bilinci kazanılmasını sağlama-sı bakımından çok konuşulan, tercih edilen bir yaklaşım olmuştur. Ancak “hayvan hakları” ve “hayvan sömürüsü/hayvanlara yönelik şiddet” problemi, hiçbir zaman eleştirel pedagojiyle herhangi bir biçimde ilişkilendirilmemiştir. Dolayısıyla, bu eksik bağlama eleştirel hayvan çalışmaları perspektifinden bakıldığında, özellikle hayvanların yiyecek için tüketilmesi gibi kültürel, ekonomik, toplumsal olarak normalleştirilmiş şiddet biçimlerinin tıpkı ırkçılık, sınıfçılık, cinsiyetçilik kadar eleştirel pedagojiye dahil edilmesi gerekliliği dikkat çekmektedir. Çünkü her bir şiddet biçimi özgünlükleriyle birlikte benzer, sorunlu, hiyerarşik ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Hatta bu bağlamda “insanın yeniden tanımlanması”, “hayvan hakları”, “hayvan sömürüsü” veya “türcülük” gibi konuların eleştirel pedagoji gündemine alınması, eleştirel pedagojinin diğer alanlarda da hedeflerine ulaşmasına katkı sağlayacaktır. Bu katkı, öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerini geliştirmesi, kişisel sorumluluk hakkında bilgi edinmesi, bakış açılarını ve varsayımlarını sorgulaması ve normatif baskı biçimlerine meydan okumasında eleştirel pedagojiye yeni yol ve gerekçeler sunulması bağlamında düşünülebilir (Ortiz, 2011).

Eleştirel hayvan çalışmaları türcülüğü, toplumsal olarak inşa edilmiş zıtlıklar üzerine kurulu diğer baskıcı ideolojilerle bir arada, bütüncül, büyük bir problem olarak değerlendirildi-

rirken bu problemlerle mücadeleye yaklaşımında da aynı bütüncül bakış açısını benimsemektedir. Bu mücadele cinsiyet, ırk veya sınıf, gerekçesi her ne olursa olsun, ötekileştirilmiş tüm insanları ve insan olmayan hayvanları da kapsayacak şekilde gerçekleştirilmelidir. Eleştirel hayvan çalışmaları hem hayvanları hem de tüm dünyayı kurtuluşa götürebilecek yaklaşımın bu olduğunu savunmaktadır (Drew vd., 2019, s. 3). Dolayısıyla bu yazıda bu mücadelenin bir bağlamı olarak eğitim üzerine düşünülmesi henüz teori ile pratik arasında bağ kurulmasa da (Saari, 2019), eleştirel hayvan pedagojisini tartışmaya değer kılmaktadır.

Eleştirel hayvan pedagojisi kısaca “insanlar odak noktası olmazsa ve üstün olarak anlaşılmasa eğitimin ne olabileceğini” göstermeyi ve buna yönelik pratikler oluşturmayı amaçlamaktadır. Bunu yaparken öğrencilere ve eğitimcilere, hem kültürel olarak insan yaşamına yerleşmiş bazı davranış ve söylemleri sorgulamayı hem de okul, okul laboratuvarları ve okul kantinlerine birer endüstri gibi bakmayı önermektedir (Drew vd., 2019). Bu bakış genel olarak, hayvanların deneylerde kullanımı gibi çeşitli sebeplerle “insan için kullanılması”nın bir şiddet biçimi olduğunu açıkça gösterirken; öneriler bağlamında da vegan beslenme gibi pratiklere değinildiği görülebilir. Buna bir örnek olarak Gunnarson Dinker ve Pedersen (2019, s. 426), çevrecilik kaygısıyla da olsa menüsü tamamen vegan olan okulları, öğrencilerin vegan beslenmenin hayvanlar, çevre ve insanlara faydalarına yönelik araştırmaya teşvik edilmesini, vegan etkinliklere yapılacak ziyaretleri ve ana akım dışında eleştirel filmler, edebi eserler veya tiyatro oyunlarının öğretim sürecinde kullanılması gibi hayata geçirilebilecek önerileri gündeme taşımaktadır.

Türkiye’de talepler doğrultusunda, bazı üniversitelerde vegan ve vejeteryan menülerin bir alternatif olarak sunulduğu bilinmektedir.⁴ Diğer önerilerle ilgili olarak da kısıtlı sayıda da olsa örnekler mevcuttur. Vegan Derneği (TVD)’nin “MEF Üniversitesi Vegan Kulübü ilk Vegan partiyi organize etti”, “Boğaziçi Üniversitesi Vegan Birim’in organize ettiği Vegan Zirve’ye 600 öğrenci katıldı” başlıklarıyla sunduğu gelişmeler bu kapsamda birer örnek olarak değerlendirilebilir (Erdem, 2023).

Lupinacci, Parkins ve Turner (2019, s. 7) ise öğretmen eğitimine eleştirel hayvan pedagojisi bağlamında değinirken müfredata ilişkin birkaç öneri sunmuştur. Tarihteki bazı toplumsal direniş örneklerinin öğrenilmesi ve öğretilmesi, tüketicilik ve kapitalizm eleştirisini mümkün kılacak derslerin müfredata dahil edilmesi, ev içi emeğin görünmezliği ve ücretsiz bakım işlerinin çoğunun toplumda sadece kadınlarla ilişkilendirilmesine benzer problemlerin sorgulanmasını sağlayacak dersliklerin oluşturulması bu önerilerden bazılarıdır. Söz konusu pedagojik yaklaşımın bu önerileriyle insanın diğer tüm insanlarla, hayvanlarla ve doğayla dostluk ve eleştirel diyalog geliştirebileceği bir ortam mümkün olabilir. Bu ortam açıkça insana gezegendeki diğer hiçbir canlıdan üstün olmadığını inandıracak niteliktedir. Burada Lupinacci, Parkins ve Turner’ın (2019), dostluk ve eleştirel diyalog ifadesi, hayvanlarla hiçbir ilgisi olmasa da Freire’nin diyalog temelli pedagojik modelinden yöntem bakımından izler taşımaktadır. Sonuç olarak yazarlar doğayla bir arada olmayı, kadın-erkek bir arada olmayı ve bireysel olarak tek bir insanın tüm etnik çeşitliliğin bir parçası olmasını birbiriyle ilişkilendirmiştir.

Tüm teorik arka planı, uygulama örnekleri ve önerileri bir arada değerlendirildiğinde eleştirel hayvan pedagojisinin benimsenmesi ve uygulanması gayet mümkün görünmektedir. Bu pedagoji tüm canlıların eşitliği, özgürlüğü üzerine kurulmuş, iyileştirilmiş bir eğitim tasavvuru ve yaşamın çoğaltıldığı yeni bir dünya inşa etme umudu aşılması bakımından gereklidir de. Eleştirel hayvan pedagojisinin sunduğu perspektif ve öneriler insana, hayvana ve çevreye faydası bir arada düşünülerek tasarlandığı için aynı zamanda söz konusu yaklaşımın kesişimsel bir mücadele hedeflediğini göstermesi bakımından da önemlidir.

Sonuç Yerine

Eleştirel hayvan çalışmalarının eğitimle ilişkisi ve toplumsal cinsiyet eğitiminin genel bir değerlendirmesini yapmayı amaçladığım bu yazı, Türkiye’de özellikle hayvana yönelik şiddet ve buna hiç paralel olmayan eğitim alanındaki araştırma ve uygulamaların mevcut durumuna dair salt bir eleştiriyle sonuçlanmıştır. İlk bakışta birbirinden bağımsız gibi görünen bu iki alan -eleştirel hayvan çalışmaları ve toplumsal cinsiyet-ekofeminist yaklaşımlar, eleştirel kuram ve pedagojiler ve kesişimsellik kavramının yaygın kullanımının da etkisiyle ortak problem alanları işaret edilen ve tartışılan iki çalışma alanına dönüşmüştür. Bu dönüşümde eleştirel hayvan çalışmaları ve pedagojisinin, başlı başına zaten kapsayıcı söylem ve kesişimsel bir mücadele hedefine sahip olmasının etkisi oldukça büyüktür.

Çalışmanın sınırlılıkları sebebiyle genel değerlendirme kesişimsellik kavramı, şiddet problemi ve eğitimin ideolojik işlevi üzerinden yürütülmüştür. Bu değerlendirmeyi yapmayı mümkün kılan feminizm veya veganizm gibi hareketlerin hem toplumsal cinsiyet hem de eleştirel hayvan çalışmalarında oluşturduğu tarihsel birikimdir. Öte yandan kadına ve insan olmayan hayvana yönelik şiddet, özellikle bir toplumda neredeyse normalleşmişse, bu problem tüm ‘izm’ler, istatistikler, kuramsal ve tarihsel köklerden bağımsız olarak da düşünülmelidir. Ve bu noktada “Bu normalleştirmeye karşı ne yapmalı?” sorusunu sormak, bu şiddeti en az seviyeye indirmeyi hedeflemek, bunu kendine dert edinmek cinsiyetçi, ırkçı veya türcü olmayan her insanın yaşadığı topluma, hatta tüm dünyaya borcudur.

Eğitim sisteminin başlı başına çok önemli, farklı sorunları olsa da eğitimin ideolojik işlevi oldukça açıktır ve bu yazıdaki kilit rolü de bu işlevden kaynaklanmaktadır. Bu işlev çoğu zaman dönemin hâkim ideolojisinin aktarılması ve politik çıkarlar doğrultusunda gerçekleşse de geleneksel pedagojik yaklaşımların yerini eleştirel yaklaşımların almasıyla eğitimin daha eşitlikçi ve kapsayıcı bir toplumsal kuruma dönüşmesi hedeflenmektedir. Buradan ve toplumsal cinsiyet ile eleştirel hayvan çalışmalarının kesişimsel bir problemi olarak nitelendirilen şiddet probleminin hareketle, eğitimin bu problemi çözebilme potansiyeli üzerine düşünmek oldukça önemlidir. Bu doğrultuda Türkiye özelinde kısa bir değerlendirme yapıldığında, özellikle akademinin toplumsal cinsiyetin eğitime yönelik kapsamlı bir çaba harcadığı görülmüşse de eleştirel hayvan pedagojisinin eğitim gündemine taşınması hakkında aynı yorumu yapmak

mümkün değildir. Bu eksikliğin giderilmesinde ilk adım türçülüğün en az cinsiyetçilik kadar yıkıcı bir sorun olduğuna dikkat çekmek; ikisi arasındaki ilişkiye dair farkındalık sağlamak olacaktır. Böylece Türkçe alan yazında öncelikle iki problemin keşişimselliği üzerine kuramsal çalışmaların artması mümkün olabilir. Bu çalışmalar eğitim-öğretim sürecinin farklı kademelelerinde ve etkinlik, ders içeriği veya öğretmen yetiştirme stratejileri gibi unsurlarında değişimler ve uygulamalar için yol gösterici olabilir. Bu kapsamda toplumsal cinsiyet eğitimi hakkındaki çalışmaların uzun süredir yürütüldüğü bağlamlar örnek alınabilir ve okul ikliminde eşitlikçi yaklaşımın yaygınlaştırılması sağlanabilir. Eleştirel hayvan pedagojisi henüz pratikten ziyade teorik çalışmalar aracılığıyla dikkat çekse de daha popüler olan eleştirel pedagoji veya feminist pedagoji ile ortaklıkları bağlamında Türkçe literatürde de tartışmaya açılabilir. Eleştirel hayvan pedagojisinden alınan ilham ile okul menülerinin vegan olması, kapsayıcı sorgulama alanları oluşturacak bazı ders ve konuların müfredata eklenmesi gibi uygulamalar hayata geçirilebilir. Eğitimin bu konudaki çabası, elbette bu ve benzer problemleri anında çözüp çok hızlı bir toplumsal dönüşümü beraberinde getiremeyebilir. Ancak uzun vadede, kalıcı bir etki yaratmak için eğitimin önemli bir araç olduğu unutulmamalıdır. Eğitim toplumsal cinsiyet ve eleştirel hayvan çalışmalarının ortak problemlerine yönelik mücadele yollarından biri olarak değerlendirildiğinde yaşamı dönüştürecek olumlu sonuçlar doğuracağı açıktır.

- 1 Hayvan çalışmalarının eleştirel yaklaşımla buluşması ise özellikle 1970'lerin ikinci yarısıyla birlikte gerçekleşmiş ve eleştirel hayvan çalışmaları insanın diğer türler arasındaki ayrıcalıklı konumunun sorgulanması üzerine kurulmuştur (Özdoğan, Tatarı ve Bilgin, 2021, s. 9-11). Aradan geçen bu sürede hayvan çalışmaları, özellikle felsefi ve etik boyutunun kavramsallaşmasında etkili bir biçimde, Descartes'tan Nietzsche'ye birçok düşünür ile buluşmuş; feminizmden hayvan hakları aktivizmine birçok ideoloji, yaklaşım ve sosyal hareketten beslenmiştir (Ryan, 2022). Bu da eleştirel hayvan çalışmalarını felsefi, sosyolojik, antropolojik, tarihi birçok farklı araştırma konusu ile zenginleşen, keşişimsel, disiplinlerarası bir araştırma alanına dönüştürmüştür (Ergin Zengin, 2017, s. 27).
- 2 Örnek olması bakımından güncel birkaç istatistiğe yer vermek gerekirse; Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) ve Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu (TKDF) (2023), "Ev İçi Şiddet Acil Yardım Hattı 2007-2021 Yılları Arası Verilerinin İstatistiksel Analizi" raporuna göre ilgili yıllar arasında acil yardım hattını 28 bin 198 kişi aramıştır. Aramaların %57'si bizzat şiddete uğrayan kişi tarafından yapılmıştır ve gelen aramalara göre şiddete uğrayan her on kişiden sekizi kadın, faillerin ise %90'ı erkektir. Analize göre fiziksel (17601), duygusal (15059), sosyal (5608), ekonomik (4346) ve cinsel (1456) şiddet gelen aramalar doğrultusunda rapor edilmiştir.
- 3 Türkiye'de toplumsal cinsiyet ve eğitim ilişkisine odaklanan çalışmalar, bazıları Sivil Toplum Kuruluşlarının dönemsel olarak güncellenen araştırma raporları olmak üzere, kız çocuklarının eğitime erişimi, kadınların eğitim yoluyla güçlenmesi, eğitim seviyesinin kadına yönelik şiddet üzerindeki etkilerine yönelik istatistiksel araştırmalardır. Toplumsal cinsiyetin eğitimi konusunda ise araştırmacılar ders kitapları ve öğretim programları gibi eğitim öğretim materyallerinin toplumsal cinsiyet bağlamında incelenmesi (Esen, 2007; Gümüšoğlu, 2016; Karakuş, Mutlu, Diker Coşkun, 2018; Sayılan, 2008), öğretmen ve/veya öğretmen adaylarının toplumsal cinsiyet algı, tutum ve davranışlarının değerlendirilmesi (Aslan, 2015), erken çocukluk döneminde cinsel eğitim ve toplumsal cinsiyet ilişkisi (Yağan Güder, 2016), toplumsal cinsiyet eşitliği eğitim programının hazırlanması (Acar Erdol, 2017) ve feminist pedagoji (Savaş Aşık, 2020; Şimşek Akşin, 2019) gibi çok çeşitli alanlarda, birbirinden farklı birçok çalışma ile katkı sağlamıştır. Öğretim programı ve ders kitabı incelemelerinde, güncel veya geçmişe yönelik birçok araştırmada, çoğu ders kitabının cinsiyete dayalı iş bölümü ayrımını desteklediği, kadını daha duygusal ve pasif başka özelliklerle; erkeği ise cesur veya rasyonel gibi özellikler ile betimlediğine ve ataerkil aile tasvirlerine dair tespitler dikkat çekmektedir (Esen, 2007; Sayılan, 2012, s. 49). Ders kitaplarının birçoğunda ilgili ders her ne ise bu alanla ilgili kadın bilim insanlarının (kadın filozofların, sosyologların, şair ve yazarların) temsili de yetersiz olmakla birlikte; ders kitaplarındaki görsellerde de kadının genellikle ev içi mekânla ilişkili biçimde resmedildiği görülmektedir (Gümüšoğlu, 2016).

- 4 Başpınar'ın (2022), haberine göre Boğaziçi Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ), Uşak Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ), Ankara Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi ve Anadolu Üniversitesi yemekhanelerinde, vegan/vejetaryen alternatifler sunmaktadır. Gazi Üniversitesi Merkez Kampüsünde de ana yemeğin vejetaryen alternatifi menüde yer almaktadır.

Kaynakça

- Acar Erdol, T. (2017). *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Eğitim Programının Hazırlanması, Uygulanması ve Değerlendirilmesi*. (Doktora tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Adams, C. J. (2013). *Etin Cinsel Politikası: Feminist-Vejetaryen Eleştirel Kuram*. (Çev. G. Tezcan, M. E. Boyacıoğlu). Ayrıntı.
- Akdemir, S. (2016). *İlkokul öğrencilerinde hayvana yönelik kötü davranış ile saldırganlık ve empati düzeyleri arasındaki ilişki*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü.
- Ardıç, A. (2022). Kimlik çalışmalarında ve politikalarında kesişimsel eleştirinin olanakları. *İstanbul Antropoloji Dergisi*, (2), 97-118. <https://doi.org/10.26650/IAR2022-1175591>
- Aslan, G. (2015). Öğretmen adaylarının toplumsal cinsiyet algılarına ilişkin metaforik bir çözümleme. *Eğitim ve Bilim*, (181), 363-384. <http://dx.doi.org/10.15390/EB.2015.2930>
- Audi, R. (2009). On the meaning and justification of violence. V. Bufacchi (Ed.), *Violence: A Philosophical Anthology* içinde (s. 136-168). Palgrave Macmillan.
- Aristoteles, (2014). *Politika*. (Çev. M. Tunçay). Remzi.
- Apple, M. (2006). *Eğitim ve İktidar*. (Çev. E. Bulut). Kalkedon.
- Başpınar, S. N. (2022). Vegan menü çıkaran üniversite sayısı artıyor. *Hürriyet Pazar Haberleri*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/hurriyet-pazar/vegan-menu-cikaran-universite-sayisi-artiyor-42011853#:~:text=Boğaziçi%20Üniversitesi%2C%20Hacettepe%20Üniversitesi%2C%20İstanbul,%2C%20vegan%2Fvejetaryen%20alternatifler%20sunuluyor>.
- Beirne, P. (1999). For a nonspeciesist criminology: Animal abuse as an object of study. *Criminology*, 37(1), 117-147.
- Berber, N. (2016). Kadına yönelik şiddet. F. Saygılıgil (Ed.), *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları* içinde (s. 249-271). Dipnot.
- Best, S. (2009). Therise of critical animal studies: Putting theory into action and animal liberation into higher education. *Journalfor Critical Animal Studies*, 1(7), 9-53.
- Bora, A. (2017). Kesişimsellik. *Birikim Dergisi*. Erişim adresi: <https://birikimdergisi.com/haftalik/8225/kesisimsellik>
- Butler, J. (2007). Reply from Judith Butler to Mills and Jenkins. *Differences*, 18(2), 180-195. <https://doi.org/10.1215/10407391-2007-007>
- Butler, J. (2014). *Bela Bedenler*. (Çev. C. Çakırlar & Z. Kalay). Pinhan.
- Butler, J. (2020). *Çözülen Cinsiyet*. (Çev. B. E. Aksoy). Monokl.
- Cudworth, E. (2015). Killing animals: Sociology, Species Relations and institutionalized violence. *The Sociological Review*, 63(1), 1-18. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12222>
- Clack, B. (1999). *Misogyny in the Western Philosophical Tradition: A Reader*. Routledge.

- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989 (1), 139-167.
- Çapar, G. (2019). Kesışimsellik: Postmodern Feminist bir Yaklaşım. *Hukuk Kuramı*, 6(3), 1-31.
- Direk, Z. (2019). *Cinsel Farkın İnşası: Felsefi Bir Problem Olarak Cinsiyet* (7.baskı). Metis.
- Drew, C., George, A., Ketenci, S., Lupinacci, A.J., Nocella II, A., Purdy, I. ve Schatz, J.L. (2019). Introduction: Examining the Nexus: Critical animal studies and critical pedagogy. A.J. Nocella II ve C. Drew (Ed.), *Education for Total Liberation: Critical Animal Pedagogy and Teaching Against Speciesism* içinde (s. 1-15). Peter Lang.
- Durukoğlu, S. ve Pekaslan Özdaş, S. (2019). Ortaokul Türkçe ders kitaplarındaki hayvan sevgisi kazandırmaya dönük metinler üzerine bir inceleme. *The Journal of Social Sciences*, 6(43), 610-619. <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.37806>
- Erdem, K. (2023). 2022’de vegan öğrenci hareketliliği. Erişim adresi: <https://haberler.tvd.org.tr/2023/01/28/2022de-vegan-ogrenci-hareketliliği/>
- Ergin Zengin, S. (2017). *Öznenen Nesneye: Söylem Analizi Üzerinden Hayvanın Değişen Statüsü Hakkında Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Esen, Y. (2007). Sexism in school textbooks prepared under education reform in Turkey. *Journal for Critical Education Policy Studies*, 5(2), 466-493.
- European Institute for Gender Equality, (2016). *Gender Equality Training Gender Mainstreaming Toolkit*. Publications Office of the European Union. Erişim adresi: https://eige.europa.eu/publications-resources/publications/gender-equality-training-gender-mainstreaming-toolkit?language_content_entity=en
- Freire, P. (2019). *Ezilenlerin Pedagojisi* (20. Baskı). (Çev. D. Hattatoğlu & E. Özbek). Ayrıntı.
- Gunnarsson Dinker, K ve Pedersen, H. (2016). Critical animal pedagogies: Re-learning our relations with animal others. H. E. Lees ve N.Noddings (Ed.), *The Palgrave International Handbook of Alternative Education* içinde (s. 415-430). Palgrave.
- Gunnarsson Dinker, K ve Pedersen, H. (2019). Critical animal pedagogy: Explorations toward reflective practice. A.J. Nocella II ve C. Drew (Ed.), *Education for Total Liberation: Critical Animal Pedagogy and Teaching against Speciesism* içinde (s. 45-63). Peter Lang.
- Güçlü, Ö. (2021). “Bu filmde hiçbir hayvana zarar verilmemiştir”: Son dönem Türkiye sinemasında hayvanlara kötü muamele üzerine bir tartışma. Özdoğan, K., Tatari, M.F. ve Bilgin, A. (Ed.). *İnsan, Hayvan ve Ötesi: Türkiye’de Hayvan Çalışmaları* içinde (s. 93-117). Kolektif Kitap.
- Gümüőoğlu, F. (2016). *Ders Kitaplarında Toplumsal Cinsiyet: 1928’den Günümüze* (4. Baskı). Tarihçi.
- Güneş, I. (2022). Cinsiyetçiliğin ve türçülüğün keşitiği noktada feminist bir mevzu olarak insan dışı hayvanların yaşama hakkı. *Kilikya Felsefe Dergisi*, (1), 127-144.
- Harker, R. K. (2006). On reproduction, habitus and education. *British Journal of Sociology of Education*, 2(5), 117-127.
- Hayvan Hakları İzleme Komitesi, (2021). *2020 Yılı Hayvan Hakları İhlâl Raporu*. Erişim adresi: <https://hakimkomite.org/2021/04/08/2020-yili-hayvan-haklari-ihlal-raporu/>

- Holland, J. (2016). *Mizojini: Dünyanın En Eski Önyargısı - Kadından Nefretin Evrensel Tarihi*. (Çev. E. Okyay). İmge.
- hooks, b. (1994). *Teaching To Transgress: Education As The Practice Of Freedom*. Routledge. Erişim adresi: <https://sites.utexas.edu/ljsjcs/files/2018/02/Teaching-to-Transcend.pdf>
- İlgar, R. (2007). Türkiye’de hayvan hakları ihlallerine coğrafi açıdan bakış. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 347-360.
- Kaplan, U. (2016), *Şiddeti Yenmek Eğitimle Gelişmek* (1. Baskı). Varlık.
- Karagöz, E. (2019). *Haber ve Şiddet: Hayvana Yönelik Şiddet Haberlerinin Gazetede Sunumu*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karakuş, E., Mutlu, E. ve Diker Coşkun, Y. (2018). Toplumsal cinsiyet eşitliği açısından öğretim programlarının incelenmesi. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, (17), 31-54.
- Lupinacci, J., Parkins, A. Ve Turner, R. (2019). Ecocritical pedagogies for teacher education. M.A. Peters (Ed.), *Encyclopedia of Teacher Education* içinde (s. 572-578). Springer.
- May, T. (2016). *Şiddetsiz Direniş: Felsefi Bir Giriş*. (Çev. C. Kayaş). Ayrıntı.
- Meşe, İ. (2018). ‘Taşra’ üniversitesinde feminist pedagoji: Ne kadar mümkün? *Fe Dergi*, 10(1), 67-78. https://doi.org/10.1501/Fe0001_0000000197
- Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı Erkek şiddetine karşı dur yaşamı değiştir. (2019). Erişim adresi: https://morcati.org.tr/wp-content/uploads/2020/02/Kadina-Yonelik-Siddet_bask%C4%B1_aral%C4%B1k_2019.pdf
- Nocella II, A.J. ve Drew, C. (Ed.). (2019). *Education for Total Liberation: Critical Animal Pedagogy and Teaching against Speciesism*. Peter Lang.
- Ortiz, A. (2011). Humane liberation: Incorporating animal rights into critical pedagogy. *The Vermont Connection*, 32(1). <https://scholarworks.uvm.edu/tvc/vol32/iss1/8>
- Ördek, S. (2015). *İnsancıl değerler eğitim programı’nın hayvan temalı etkinlikler aracılığıyla okul öncesi eğitimde uygulanması*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdoğan, K., Tatari, M.F. ve Bilgin, A. (Ed.). (2021). *İnsan, Hayvan ve Ötesi: Türkiye’de Hayvan Çalışmaları* (1. Baskı). Kolektif Kitap.
- Özkazaç, A. (2013). *Cinsellik, Şiddet ve Hukuk: Feminist Yazılar* (1. Baskı). Dipnot.
- Özkazaç, A. (2017). Türkiye’de kadın hareketi ve kesişimsellik yaklaşımı kesişimsellik tartışması. N. Berber (Ed.), *Duvarları Yıkarak, Köprüleri Kurmak: Yeni Küresel Feminizmin Yükselişi ve İmkânları* içinde (s. 24-37). Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği.
- Özsöz, C. (2014). Pierre Bourdieu: Simgesel şiddet, eğitim, iktidar. *Cogito*, (76), 290-311.
- Peggs, K. ve Smart, B. (2017). Nonhuman animal suffering: Critical pedagogy and practical animal ethics. *Society & Animals*, 25(2), 181-198.
- Ryan, D. (2022). *Hayvan Kuramı*. (Çev. A. Alkan). İletişim.
- Saari, M.H. (2019). A Review of “Educationfor Total Liberation: Critical Animal Pedagogy and Teaching against Speciesism”. *Educational Studies*, 1-5. <https://doi.org/10.1080/00131946.2019.1660660>
- Savaş Aşık, M. (2020). *Geleneksel Eğitim Pedagojilerine Eleştirel Bir Yaklaşım: Feminist Pedagoji*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Sayılan, F. (2008). Gender and education in Turkey. S. Wigley, A. M. Nohl, A. Akkoyunlu Wigley (Ed.), *Education in Turkey* içinde (s. 247-270). Waxmann.
- Sayılan, F. (2012). Toplumsal cinsiyet ve eğitim. F. Sayılan (Ed.), *Toplumsal Cinsiyet ve Eğitim: Olanaklar ve Sınırlar* içinde (s. 13-76). Dipnot.
- Spannring, R. (2023). Critical animal pedagogy: Liberating the nonhuman learner. *On Education Journal for Research and Debate*, 1-9. Erişim adresi: <https://www.oneducation.net/no-16-april-2023/critical-animal-pedagogy-liberating-the-nonhuman-learner/?output=pdf>
- Şimşek Aksin, M. (2019). *Queer ve feminist pedagojiler temelinde Ankara'da lise öğretmenleri üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şimşek, U., Küçük, B. ve Topkaya, Y. (2012). Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarının ideolojik temelleri. *Electronic Turkish Studies*, 7(4), 2809-2823.
- Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu, Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, (2023). *TKDF ev içi şiddet acil yardım hattı 2007-2021 yılları arası verilerinin istatistiksel analizi*. Erişim adresi: <https://turkiye.unfpa.org/tr/tkdf-ev-ici-siddet-raporu-2023>
- Utkugün, C. (2022). Sınıf öğretmeni adaylarının hayvan sevgisi ve duyarlılıkları. *Trakya Eğitim Dergisi*, 12(3), 1515-1535. <https://doi.org/10.24315/tred.995991>
- Üstündağ Yıldırım, İ. (2022). *Toplumsal cinsiyet eğitiminin düzey ve içeriğinin Tartışmalı Yönlerine İlişkin Bir İhtiyaç Analizi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Yağan Güder, S. (2016). *Cinsel Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet* (1. Baskı). Eğiten.
- Zabun, B. (2012). Türkiye'de sosyoloji dersi öğretim programlarının amaç ve içeriklerinin toplumsal değişmeye paralel olarak değişimi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(1), 157-170.